

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги**

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын

Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Ош мамлекеттик университети

**Б.Н. Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян
университети**

Д 10. 17. 547 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укуганда
УДК 494.3 – 4:482 – 46415.612

ТУРГАМБАЕВА АНАРА СУЛТАНОВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ ИЛЕПТҮҮ
АЙТЫМДАРДЫН ИНТОНАЦИЯЛЫК СТРУКТУРАСЫ**

Адистиги: 10.02.20 – салыштырма-тарыхый,
типологиялык жана тектештирме тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук даражасын алуу
үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз тил кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор Токтоналиев К. Т.

Расмий оппоненттер : филология илимдеринин доктору, доцент Сыдыков А.Н.
филология илимдеринин кандидаты, доцент Кармышакова З.С.

Жетектөөчү мекеме: Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин орус тилинин теория жана практика кафедрасы

Диссертация 2017-жылдын 27 октябрында саат 10.00дө Кыргыз Республикасынын илимдер Академиясынын Ч.Т.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун, Ош мамлекеттик университетинин жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин алдындагы докторлук (кандидаттык) окумуштуулук даражаны ыйгаруу боюнча Д 10. 17. 547 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.
Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265а.

Диссертациялык иш менен Кыргызстан-Россия Славян университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот. (720000, Бишкек ш., Киев көч. 44)

Автореферат 2017-жылдын 27 сентябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Конурбаева Р.Э

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Диссертациялык иш кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын интонациялык өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөөгө арналган.

Теманын актуалдуулугу баарынан мурда: 1) кыргыз тилинде интонациялык конструкциялардын жетиштиктүү деңгээлде изилденбегендигине байланыштуу; 2) салыштырылып жаткан тилдерде илептүү айтымдардын колдонуусунун шарттарын жана мыйзам ченемдүүлүгүн аныктоонун зарылдыгы; 3) генетикалык тектеш эмес тилдердин типологиялык же системдик өзгөчөлүктөрүн эске алып изилденип жаткан тилдердин суперсегменттик окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо. Кыргыз жана орус тилдерин жана алардын интонациялык системаларын салыштыруу - кыргыз тилин мамлекеттик тил катары, орус тилин Кыргыз Республикасынын расмий тили катары үйрөнүп жаткан мектеп окуучулары, студенттер ж.б. үчүн чоң мааниси бар. Азыркы күнгө чейин кыргыз жана орус тилдериндеги интонациялык структура лингвистикалык жактан салыштырылып изилденген эмес. Ошондуктан кыргыз жана орус тилдеринин интонациясын функционалдык, семантикалык жана лингвоакустикалык аспектинде изилдөө, кыргыз жана орус кибинин интонациялык өзгөчөлүктөрүн жана окшоштуктарын салыштырма планда изилдөө бүгүнкү күндөгү актуалдуу маселелердин бири экендиги талашсыз.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Тема инициативдик негизде тандалып алынган.

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз жана орус тилдеринин илептүү айтымдары саналат

Изилдөөнүн предмети. Кыргыз жана орус тилдеринин интонациясы,

интонациялык бирдиктери жана интонациялык конструкциялары, лексико-грамматикалык каражаттары.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.

Кеп интонациясы сүйлөмдүн фонетикалык, лексико-грамматикалык каражаттары, функционалдык маанилүүлүгү жана структуралык түзүлүшү менен тыгыз байланышта, ошондуктан кыргыз жана орус тилдеринин илептүү айтымдарынын интонациялык структурасын салыштырмалуу-типологиялык планда изилдөө максаты коюлду. Ал максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** аткарылды:

1) тилдин жана кептин бирдиктери болгон илептүү сүйлөмдөрдүн жана айтымдардын чегин ажыратуу;

2) кыргыз жана орус тилдеринде илептүү сүйлөмдөрдүн табиятын жана структуралык-семантикалык жактан уюштуруу өзгөчөлүк жана коммуникативдик-функционалдык кызматын аныктоо;

3) кыргыз жана орус тилдеринде сүйлөмдү айтылыш максаты боюнча бөлүштүрүүдө илептүү айтымдардын функционалдык-маанилик типтеринин модалдык ар түрдүүлүгүн изилдөө;

4) лексика-грамматикалык каражаттарын кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдын интонациясына тийгизген таасирин аныктоо;

5) илептүү айтымдардын интонациясын компьютердик метод менен изилдеп, аларда эмоционалдык оттенкаларынын функционалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

6) кыргыз жана орус тилдеринде илептүү айтымдардын интонациялык бирдиктерин (негизги тондун жыштыгы, интенсивдүүлүгү, созулушу, басым, тембри ж.б.) окшоштугун жана айырмаланышын аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертацияда кыргыз жана орус тилдеринин суперсегменттик бирдиктери салыштырмалуу планда биринчи жолу каралып, төмөнкү маселелер изилденет:

- кыргыз жана орус тилдериндеги кеп куралыш теориясы;
- кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын бөлүнүшүнүн модалдык-маанилик классификациясы;
- коммуникативдүү-функционалдык айтымдардын татаал түрлөрү;
- кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын интонациясын изилдөө;
- интонация менен синтаксистин карым-катышы;
- интонациянын функциялары;
- кыргыз тилиндеги үндөшүү закондун кеп агымына тийгизген таасири;
- илептүү айтымдын интонациясынын модалдык түрлөрүнүн лингво-акустикалык өзгөчөлүктөрүн эксперименттик ыкма менен изилдөө.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктары интонациянын теориясы, ошондой эле кептин интонациялык түзүлүүсүн салыштырма планда изилдөөлөрдө пайдаланылат. Тектеш эмес тилдеринде эмоционалдык кептин интонациялык уюштуруу ыкмаларынын универсалдуулугуна же

өзгөчөлүктөрүнө арналган бөлүгүндө теоретикалык жана салыштырмалуу фонетика боюнча курстарына теориялык өбөлгө түзөт. Алынган эксперименталдык маалыматтар илептүү айтымдардын татаал түрлөрүнүн салыштырмалуу изилдөө - маселесин ар тараптан изилдөөсүнө көмөк көрсөтмөкчү.

Иштин практикалык мааниси. Кыргызстанда кыргыз тили мамлекеттик тил, орус тили расмий тил болгондуктан, диссертациялык изилдөөдөн алынган натыйжалар, корутундулар эки тилдин интонациялык түзүлүшүн терең үйрөнүүгө шарт түзөт. Ошондой эле изилдөөнүн материалдары радиотелекөрсөтүү дикторлоруна, театр актёрлоруна, кыргыз жана орус тилин үйрөнүп жатышкан мектеп окуучуларына, студенттерге практикалык жактан жардам берет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

1. Кыргыз жана орус тилиндеги илептүү айтымдары комплекстүү мүнөзгө ээ болуп өз алдынча максатка багытталгандыгы менен мүнөздөлөт. Илептүү айтымдардын максатка багытталгандыгы алардын семантикалык, грамматикалык жана функционалдык мүнөздөмөлөрүн түзүүгө шартталган фактор катары болот.

2. Кыргыз жана орус тилдеринде илептүүлүктү көрсөтүүчү негизги каражат илептүү интонация, сурама ат атоочтор, модалдык сөздөр, кириңди сөздөр, бөлүкчөлөр, кайталоолор болуп эсептелет. Илептүү айтымдарды жасоодо баарынан көп сырдык сөздөр колдонулат, алардын модалдык маанилери өтө көп түрдүү.

3. Кыргыз жана орус тилдеринин илептүү айтымдарынын маанилик түрлөрүнүн интонациялык структурасы интонеманын ар түрдүү касиеттерине ээ: негизги тондун бийиктиги, үндүн күчү, үндүн ритми, темп жана басым, бирок ошондой эле физикалык көрсөткүчтөрү боюнча окшош болгон интонемалар жолугат.

Автордун жекече салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Иштеги негизги натыйжалар жана тыянактар изденүүчүгө гана таандык.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы.

Диссертациялык изилдөө КРСУнун кыргыз тили кафедрасынын, И. Арабаев атындагы КМУнун алдындагы МТМИнун кыргыз тили кафедрасынын жана И. Арабаев атындагы КМУнун орус тили кафедрасынын биргелешкен отурумдарында талкууланган. Диссертациянын негизги мазмуну илимий-теоретикалык

конференцияларда жана Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан сунуш кылынган басылмаларда жарык көргөн.

Изилдөөнүн структурасы. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутунду, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Диссертациянын негизги мазмуну

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, илимий жаңылыгы негизделет, иштин теоретикалык жана практикалык мааниси, максаты, милдеттери аныкталып, коргоого коюлган жоболор баяндалат.

Биринчи бап «Азыркы лингвистикада интонацияны изилдөө (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында)» деп аталып, түрк, кыргыз жана орус тилдеринде интонациянын маселелеринин историяграфиясына арналып, үч параграфтан турат, интонациянын маселелерин изилдеген илимий адабияттардын кыскача обзору берилген.

1.1. параграфы «Суперсегменттик бирдиктердин түркологияда изилдениши» деп аталып, интонациянын түрк тилдеринде изилдениши иликтенет. Кеп интонациясын изилдөө негизинен эки багытта жүргүзүлгөн: биринчи багытында интонация кеп теориясы менен байланыштуу изилденген, тактап айтканда, ораторлук чеберлик жана сахна кебине байланыштуу; экинчи багыты тилдик фонетикасы жана фонология боюнча лингвистикалык изилдөөлөрдө көрсөтүлгөн.

Биринчи багытты «кыйыр изилдөөлөр» деп атоого болот. Себеби аларда кеп интонациясы тилдик алкакта атайын изилденбей, айтымдардын түрлөрүн, кеп ритмин, структурасын сүрөттөөдө гана учкай кеп болот. (Т. Абдурахманов, У. Алиев, Актанов, Н.И. Ашмарин, И.Х. Ахматов, И.А. Батманов, М.А. Балакаев, А.Н. Баскаков, М. Будагова, А.Г. Гулямов, Н.П. Дыренкова, Ы. Жакыпов, К. Жубанов, Н.К. Дмитриев, А.Ж. Жапаров, М.З. Закиев, А.Н. Кононов, Е.Д. Поливанов, А.П. Поцелуевский, В.В. Решетов, А. Иманов, Г.Д. Санжеев, Э.В. Севортян, Е.И. Убрятова ж.б.).

Экинчи топту «атайын изилдөөлөр» деп аталгандыгынын себеби, аларда кеп интонациясы, негизинен, эксперименталдык фонетикалык изилдөөдө иликтенип, ошону менен бирге сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча акустикалык, семантикалык жана функционалдык жактан талдоого алынган.

Түрк тилдеринин интонациясын изилдөө 1907-жылдан башталат. Биринчилерден болуп түрк тилдеринин фонетикасын, интонациясын эксперименталдык фонетиканын ыкмасы менен В.А.

Богородицкий [1907-ж.] баштаган, ал орус жана татар тилдеринин интонациясын салыштырмалуу планда изилдеген. 1945-ж. М.Н. Шахназарова көрүнүктүү түрколог А.П. Поцелуевскийдин жетектөөсүндө «Түркмөн оозеки интонациясынын ноталык жазуу тажрыйбасы» деген макаланы жарыялайт. Автор үндүн созулгандыгын жана күчүн нотага жазуу аркылуу изилдеген. 1948-жылы В.Н. Зиновьевдин «Казак тилинин ритмомелодикалык структурасы жөнүндө» деген макаласы жарык көргөн.

А.Н.Нурмаханованын «Түрк тилдеринде модалдуулук жана интонация боюнча сүйлөмдүн типтери» деген докторлук диссертациясында өзбек, каракалпак жана казак тилдеринин материалдарында грамматикалык жана интонациялык өзгөчөлүктөр изилденет [109, 1965].

1960-жылдардын экинчи жарымынан баштап түрк тилдеринин жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн интонациялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө иштери колго алынган. Мындай изилдөөлөргө С.М.Бабаевдин «Азыркы азербайжан тилинде чакчыл түрмөктөрү менен жөнөкөй жана жай сүйлөмдөрдүн интонациясынын өзгөчөлүктөрү» [1966], Д.М.Ниязовдун «Азыркы өзбек адабий тилиндеги жай сүйлөмдүн интонациясы» [1968], О.Д.Розыеванын «Азыркы түркмөн тилиндеги жай сүйлөмдүн интонациясы» [1975], Ж.Дүйшеевдин «Азыркы кыргыз тилиндеги жөнөкөй жай сүйлөмдүн интонациясы» [1980] деген изилдөөлөрүн киргизүүгө болот.

Суроолуу сүйлөмдүн интонациялык түзүлүшү лексика-грамматикалык каражаттар менен өз ара байланышта изилденет. (Бекимбетов, 1965; Туркенбаев, 1966; Балтаева, 1973; Чанакков, 1980). Түрк тилдериндеги суроолуу сүйлөмдүн интонациясын изилдөө - суроолуу айтымдарды функционалдык типтерге бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк берди. Буйрук сүйлөмдүн интонациялык структурасы Ч. Бегмагамбетованын «Интонация - эмоцияларды көрсөтүү каражаты катары» [1978] деген ишинде изилденет. Казак тилинин интонациялык структурасын З.М.Базарбаева изилдеген. (Базарбаева, 1996).

1973-жылы Мичиган университетинин «Тил изилдөө жана тил табияты» борборунда Роза Наш «Түрк интонациясы» деген эмгек жазган. Бул эмгек түрк интонациясын эксперименталдык-фонетикалык ыкма менен изилдөө боюнча фундаменталдуу эмгектердин катарына кирет.

Түрк тилдеринде көркөм окуу искусствосу бүгүнкү күнгө чейин өнүгө элек. Анын негизги себептеринин бири көркөм окууда кеп интонациясынын изилделбегендиги болууда. Түрк тилдеринин

интонациясынын структурасын лингвоакустикалык, семантикалык, функционалдык жана грамматикалык планда изилдөө - интонациянын өзгөчөлүктөрүн жана окшоштуктарын аныктоого шарт түзөт.

1.2. параграфы « Кыргыз тилинин интонациясын изилдөө тарыхынан». Кыргыз тилинин фонетикалык системасынын өзгөчөлүктөрүн В.В.Радлов 1870-жылы Санкт-Петербургда басылган «Түрк тилдеринин наречиялары...» деген эмгегинде карайт. В.В. Радлов кыргыз тилинин фонетикалык системасынын өзгөчөлүктөрүн изилдеп, 16 үндүү фонема: 8 кыска, 8 созулма жана 19 үнсүз фонеманы ажыратып чыгат. Радлов түрк тилдеринин системасында борбордук орун үндүүлөрдүн үндөшүүсүнө берип, тилдердин классификациясын сингармонизм (үндөштүк) тепкичтери боюнча жүргүзөт.

Кыргыз тилин изилдеген окумуштуулар М.Мураталиев [1956], К.К.Сартбаев [1957], А.Жапаров [1955], Ы.Жакыпов [1958] татаал сүйлөмдүн составына кирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги байланыштыруу каражаты интонация экендигин айтышат. Кыргыз тил илиминде профессор А.Жапаровдун эмгектерин өзгөчө белгилеп кетүү керек. А.Жапаров интонацияны сүйлөмдүн негизги уюштуруучу каражаты катары карап, ар кандай тил каражаттарынын жардамы менен интонациянын ролун жана маанилүүлүгүн көрсөтө алган. Профессор А.Иманов сүйлөмдөрдү айтылышы боюнча бөлүштүрүүдө «грамматикалык жана стилистикалык милдеттерин аткаруучу» катары интонациянын маанилүүлүгүн белгилеп кеткен. Профессор Б.Омуралиев «Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы» деген эмгегинде сүйлөмдөрдү айтуу максаты боюнча бөлүштүрүүдө интонациянын маанилүүлүгүн белгилеп, окуучулар интонациянын ролун терең үйрөнүшү керектиги жөнүндө айтат.

Кыргыз тилинин кеп интонациясын изилдөө 70-ж. аягында – 80-ж. башында башталган. [65, 1980], [160, 1980].

1984-жылы К.Т.Токтоналиев кыргыз адабий тилинде буйрук сүйлөмдүн интонациясын изилдейт [1984]. Кыргыз тилинде буйрук сүйлөмдөр синтаксистин изилденбеген маселелеринин санына кирет. Кыргыз тилинин грамматикасында сүйлөмдүн бул тиби 1984-жылга чейин аныкталбай келген. 2004-жылы К.Т.Токтоналиев «Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы» деген темасында докторлук диссертацияны коргоп, анда автор кыргыз тилиндеги айтымдардын коммуникативдик-функционалдык типтерин жана алардын интонациялык структурасын изилдеген. Кыргыз тилинде биринчи

жолу сүйлөмдөрдүн коммуникативдик типтери комплекстүү планда изилденген, б.а. фоно-синтаксистик планда.

1.3. параграфы. «Орус тилиндеги суперсегменттик бирдиктерди изилдөө тарыхынан». Орус тилинин интонациясын изилдөө М.В.Ломоносовдун эмгектеринен башталат. Андан кийин көптөгөн орус жана советтик лингвисттер А.Х. Востоков, И.И.Давыдов, А.В.Добиаш, А.А. Шахматов, А.М.Пешковский, Л.В.Щерба, Л.А.Булаховский, В.В. Виноградов, В.А.Артёмова, А.А.Реформатский, А.Н.Гвоздев, М.М.Матусевичтин ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде тилдин суперсегменттик бирдиктери жөнүндө фонетиканы изилдөөдө түз жана кыйыр түрдө кеп болот.

Орус тил илиминде интонацияны изилдөөнүн илимий жолдорун негиздеген окумуштуу, т.а. эксперименталдык-фонетикалык лабораториясын уюштурган Василий Алексеевич Богородицкий (1857 – 1941), Ленинграддагы фонологиялык мектебин жетектеген Щерба Лев Владимирович саналат.

Орус тилинин интонациясынын теоретикалык жоболору И.Г. Торсуеванын, О.Ф. Кривнованын, Т.М. Николаеванын, Н.Д. Светозарованын, Е.М. Брызгунованын, Н.В.Черемисинанын эмгектеринде изилденген.

Жыйынтык. Интонация жөнүндө окуу өзүнүн өнүгүүсүндө бир нече этаптардан өтүтү, ал этаптар лингвистикалык теориянын жалпы өнүгүүсү жана акустикалык аппаратуранын жакшыртуусу менен аныкталган. Сүйлөмдөрдүн түрлөрүн айтымы боюнча изилдеген окумуштуулар, сөзсүз түрдө, интонация маселелерине, анын табиятына, акустикалык, семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүнө, сүйлөмдүн структурасына анын келтирген таасирине кайрыла башташты, көңүлдүн борборунда синтаксис менен интонациянын ара катышынын маселелери болуп чыкты. Жыйырманчы кылымдын 60-жылдарынан баштап интонациянын бирдиктерин интенсивдүү изилдөөлөр жүргүзүлөт, 70-жылдарында болсо фоностилистиканы жана тексттин интонациясын изилдөө жагына кайтадан багыттоо жүрөт.

Интонацияны эксперименталдык жол менен изилдөө – тил илиминде жаңы бөлүк «интонологиянын» пайда болушуна, ошондой эле тил илиминде өзүнчө метод – эксперименталдык фонетиканын жаралуусуна алып келди.

Экинчи бап. «Азыркы лингвистикада интонациянын теоретикалык маселелери» деген бап үч параграфтан турат. Диссертацияда интонация тилдин суперсегменттик бирдиги катары

каралып, ошондой эле интонациянын негизги функциялары жана орус жана кыргыз тилдеринин интонациялык бирдиктери каралат.

Интонация - тилдин суперсегменттик бирдиктеринин арасында эң татаал табияттык кубулуш. Ал тилдин фонетикалык, семантикалык жана синтаксистик структурасы менен бирге өнүгөт жана өзгөрөт. Интонация адамдардын кандайдыр бир белгилүү шарттарда бири бирине бир нерсе айтуу зарылдыгынан пайда болгон. Адамдар пикир алышууда тилдик каражаттарды (фонема, морфема, сөз, сөз айкашы, сүйлөм) пайдаланып, кеп интонациясынын жардамы менен ишке ашырышат. Адамдын ички сезимдеринин өнүгүүсү менен кеп интонациясы да өзгөрөт.

Интонация тилдик универсалиялардын катарына кирет. Ал, айтымдын негизги грамматикалык каражаттарынын бири болуп, айтымга эмоционалдык боёк берип, ойдун бүтүүсүн шарттайт жана сүйлөмдүн функционалдык тибин белгилейт. Демек, интонация кептин ажырагыз белгиси. Сүйлөм интонация аркылуу гана айтымга айланат. Бүгүнкү күнгө чейин интонация сөздөн жана айтымдан мурун же сөз менен бир убакытта пайда болгону жөнүндө маселе талаштуу болуп келе жатат.

2.1. «Интонациянын негизги милдеттери» деген параграфта интонация тил структурасында суперсегменттик бирдиктердин арасында өзгөчө орун ээлегендиги каралат. Совет окумуштуулардын ичинен бул маселенин үстүндө Л.К.Цеплетис [1974], Т.М.Николаева [1977], Н.Д.Светозарова [1962] иштешкен. Чех окумуштуу тилчи Ф.Данеш [1969] интонациянын үч негизги функцияларын белгилеген. Биринчи милдети интонация сөздү сөз айкашына, сүйлөмдү фразага, айтымга айлангандыгында турат; экинчи милдети сүйлөмдүн айтылыш максатын белгилегенинде турат; интонациянын үчүнчү милдети сүйлөмдөрдүн түрлөрүн модалдык белгиси боюнча белгилөөсү менен байланыштуу [60, 1969].

Бүгүнкү күнгө чейин интонациянын милдеттеринин саны жөнүндө бирдиктүү пикир жок. Ар кандай авторлор эмоционалдык жана интеллектуалдык, вербалдык жана үндүү, логикалык, эмфатикалык жана акценттеген жана физиологиялык ж.б. милдеттерин бөлүп көрсөтүшөт.

Интонацияда эки аспекти ажыратуу керек: биринчиси – коммуникативдик, анткени интонация айтымдын толук же толук эместигин, анда суроо же жооп ж.б. болгондугун кабарлайт. Экинчиси – эмоционалдык, интонацияда айтылып жаткан эмоционалдык абал чагылдырылат. Интонациялык изилдөөлөрдө

функционалдык аспект В.А.Артёмов, В.И.Петрянкина, Л.В.Златоустова, Н.В.Черемисина, И.Г.Торсуева ж.б. эмгектеринде кеңири көрсөтүлгөн.

Лингвисттер интонациянын төмөнкү 4 милдетин көбүрөөк белгилеп көрсөтүшөт: 1).коммуникативдик, 2).бөлүп чыгаруучу, 3). уюштуруучу, 4). эмоционалдык же эмоционалдык-экспрессивдик. Аталган маселе боюнча пикирлердин ар түрдүүлүгү изилденип жаткан объектинин полифункционалдыгы менен шартталат.

2.2. «Интонациянын негизги компоненттеринин функционалдык маанилүүлүгү» деген параграфта интонация пикир алышуунун паралингвистикалык каражаты катары каралат. Паралингвистикалык каражат пикир алышууга кирген жана тил (вербалдык) каражаттары менен бирге маанилик маалыматты өткөргөн тилдик эмес (вербалдык эмес) каражаттар аталат. Өзүнүн курамы боюнча алар үч түргө бөлүнөт: 1). фонациялык (тыбыштардын , сөздөрдүн, айтымдардын айтуу өзгөчөлүктөрү; паузалардын тыбыштык толтуруулары); 2) кинетикалык (жесттер, мимикалар, дене кыймылдар); 3) графикалык (почеркттин өзгөчөлүктөрү, тамга жана сөздөрдүн ордуучу белгилер). Фонациялык каражаттар өзүнө интонацияны да камтыйт. Интонация төмөнкү компоненттери менен мүнөздөлөт: мелодика, ритм, темп, логикалык басым, пауза, тембр жана үндүн күчү.

Басым менен бирге интонацияны тилдин просодикалык системасы деп аташат. Тилдин просодикалык системасы сызыктык эмес (супрасегменттик) тыбыштык бирдиктер тармагына таандык (сызыктык – сегменттиктерден айырмаланып). Эгерде сегменттик бирдиктер маани ажыратуу (дистинктивдик) милдетин аткарсат, суперсегменттик бирдиктер, структуралык жактан бийигирээк типтеги бирдиктердин чегинде (сөздөрдүн түзүлүшүндөгү муундардын, синтагманын түзүлүшүндө сөздөрдүн ж.б.) камсыз кылышат.

2.3. Диссертациялык изилдөөнүн «Орус жана кыргыз тилдериндеги интонациялык конструкциялар» деген бөлүгүндө интонация теориясындагы негизги маселелердин бири болуп эсептелген интонациянын бирдиктерин бөлүп ажыратуу милдети турат. Окумуштуулар интонациянын бирдиктерин ар кандай терминдер менен аташат. Изилдөөчүлөрдүн көбү бул терминдердин ичинен «интонома» деген терминди көп пайдаланышат. Интономанын фонемадан айырмасы интонома, фонемадай эле, белгилөөчү касиетке ээ. Анын негизги милдети – айтымдын модалдык оттенкторун, коммуникативдик-функционалдык

маанисин белгилөө. Интонациянын функциялары анын бирдиктеринен көрүнөт.

Интонациялык бирдиктерди белгилөө үчүн бирдей термин жок, ошондой эле анын жалпы кабыл алынган аныктамасы да жок. Орус тилинде аны ИК – интонациялык контур, же интонациялык конструкция, кыргыз, казак тилдеринде – интонома деп аташат. Чех тилинде – мелодема. Англис тилинде - тоналдык топтор же интонациялык топтор, америкалык дискриптивистеринде тон фонемасы, фонема – аяктоочу деп аталат. Мындай интонациялык бирдиктердин саны ар кандай тилдерде, албетте, дал келбеши мүмкүн. Интонациялык бирдиктер жөнүндө маселе дагы деле теоретикалык жактан иштелип чыга элек. Ошондуктан аларды айырмалоонун ачык критерийлери да жок. А.М. Пешковский 20 ашык интонациялык бирдиктерди орус тилинде санап чыккан. Е.А. Брызгунова 7 гана негизги интонациялык конструкцияны белгилейт. Е.А. Брызгунованын аныктамасы боюнча окшош синтаксистик түзүлүшү жана лексикалык курамы менен айтымдардын маанилик айырмаларын, же ар кандай синтаксистик түзүлүштү, бирок сөз формасынын окшош тыбыштык курамы менен айтымдардын бир эле контекстте бириктирилбегендигин көрсөткөн негизги тондун, тембрдин, интенсивдүүлүктүн, созулуштун өз ара катышынын тиби интонациялык конструкция (ИК) деп аталат. Ар бир ИКда муун – борбор бар, суроо – билдирүү – эркин билдирүү сыяктуу айырмаларды билдирүүгө манилүү болгон интонациянын компоненттеринин өзгөрүүлөрү башталат. Сүйлөмдүн борборуна карата алдыңкы жана борбордон кийинки бөлүктөрү айырмаланат. ИКнын бүт типтери үчүн борбордун айтылышы негизги тондун багытын жана борбор алдыңкы жана борбордон кийинки деңгээлдердин ара катышын айырмалоо маанилүү. [45, 1973.- 75 – 81б.].

Ж.К.Сыдыков кыргыз тилинин жай айтымдарында сүйлөмдүн айтылышы боюнча негизги тондун жыштыгы көтөрүлүү-бир калыптагы кыймыл таандык деп жазат. Тондун жогору көтөрүлүүсү же түшүшүү байкалбайт. Фразалардын башталышы көтөрүңкү акустикалык белгилер менен көрүнөт (140-220 гц). ...«жай сүйлөмдөрдүн мелодикасы бүт бойдон жогорулоочу-басандоочу сүрөт менен мүнөздөлөт, анда негизги интонациялык компоненттеринин баары татаал өз ара аракеттешүүдө болуп чыгат» - деп баса көрсөтөт. [139, 1980.- 185].

Жай жана суроолуу сүйлөмдөрдөн тышкары Ж.К.Сыдыков илептүү фразалардын акустикалык сүрөтүн талдайт. Автордун

пикири боюнча суроолуу айтымдарында ритмикалык-мелодикалык фигуралардын (контурлардын) бүт түрлөрү байкалат: жай жана суроолуу сүйлөмдөргө таандык болгон «жогорулоочу-жогорулаган», «төмөндөөчү-төмөндөгөн» ж.б. «Илептүү сүйлөмдөрдө катуу кыйкырык акценти атайын лексикалык (сырдык) элементтердин (ээ, эй,ей, ии, ж.б.) болгону менен, аларда катуу кыйкырык интонациянын динамикалык, темпоралдык жана мелодикалык компоненттери көтөрүңкү, жана сүйлөмдүн башында же аягында сырдык сөздөрдүн абалы менен күчөтүлөт. Жалпысынан мелодикага жогорулаган багытталгандык таандык.» [139, 1980.- 90].

3.С.Карымшакова кыргыз тилинде бир контекстте сыйышпас айырмалары бар айтымдардын оппозицияларынын негизинде кыргыз тилинин интонациялык конструкцияларынын 5 негизги тибин бөлүп көрсөтөт. Ал « ИКнын типтеринин бөлүп көрсөтүүсү ачык эмоционалдык оттенктору жок болгон, нейтралдык кептин материалында жүргүзүлгөн»- деп белгилейт. [Карымшакова, 1995, - с.11]. Мунун негизинде кыргыз тилинде ИКнын баарында тондун көтөрүлүүсү жана төмөндөөсү көбүнчө жай-салмактуу, текши, катуу эмес, контрасттык эмес болот. Жана, автор түшүндүргөндөй, кыргыз тилиндеги мындай көрүнүш «интонациялык борбордун мүмкүнчүлүктөрү сөздөрдүн тартибинин катышуусу менен чектелгенине; бөлүп көрсөтүлгөн сөз, эрежедегидей, баяндоочтук же баяндооч алдындагы позицияга чыгарылганына байланыштуу» [ошол эле жерде, 1995, - 236.]. Айтылган ой кыргыз интонациясынын мүмкүнчүлүктөрүн орус интонациясына караганда салыштырмалуу бир канча төмөндөтөт. Орус тилинде интонациянын мааниажыратуучу мүмкүнчүлүктөрү кыргыз тилине караганда көбүрөөк. Анткени орус тилинин интонациясы айтылганда айтымдардын сыйышпас айырмаларынын көбүрөөк санын көрсөтөт. Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үндөшүүсү муундардын текши айтылуусун жана ага жараша сөздүк басымдын начар көрсөтүлүүсүн белгилейт. Сөздүн мындай фонетикалык уюштурулуусу кыргыз ИКнын составдык бөлүктөрүндө тондун термелүүсүнүн тар диапозону менен жана борборлордун контрасттык эмес көрсөтүлүүсү менен айкалышат. Ошол себептүү сөздөгү басым кыргыз жана түрк тилдеринин көбүндө сөздүн акыркы муундагы үндүү тыбышка түшөт. Ошондуктан кыргыз тилинин интонациялык түзүлүшү орус тилине караганда бир топ туруктуу келет.

Жыйынтык. Интонация – тилдин суперсегменттик бирдиги. Ал тилдин фонетикалык, семантикалык жана синтаксистик структурасы менен бирге өнүгөт жана өзгөрөт. Бул татаал көрүнүш

өзүнө муун, басым, тыным, мелодика, темп, тембр, үндүн күчүн жана башка акустикалык бирдиктерди камтыйт.

Интонация, тилдин татаал көрүнүшү катары, комплекстүү изилдениши керек, ошондо гана анын лингвистикалык жана экстралингвистикалык касиеттерин ачууга мүмкүн.

Интонация тил структурасында, тактап айтканда, суперсегменттик бирдиктерде өзгөчө орун ээлейт жана ар түрдүү функцияларды аткарат.

Интонациянын негизги маселелеринин бири анын функциялары жөнүндө маселе болуп саналат. Лингвисттер интонациянын функциялары жөнүндө маселелерге бирдей көз карашына ээ эмес, анткени классификациянын негизине такыр ар түрдүү белгилери коюлган. Бул интонациянын көп кырдуулугу жана анын тилдин жалпы системасында маанилүү ролу жөнүндө далилдейт.

Интонациянын функциялары анын бирдиктеринде көрүнөт. Интонациялык бирдикти белгилөө үчүн бирдей термин, ошондой эле анын жалпы таанылган аныктамасы жок. Интонациялык бирдиктер жөнүндө маселе дагы теоретикалык иштелип чыга элек, ошондуктан аларды айырмалоого так ачык критерийлер да жок. Интонациянын бирдиктери болуп интонациялык конструкциялар (башка терминологияда интонемалар, тондун фонемалары) эсептелет.

Үчүнчү бап. «Кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын интонациялык структурасы».

3.1. «Кыргыз жана орус тилдеринин илептүү айтымдарынын функционалдык типтери» Кыргыз тилинин илептүү айтымдары: 1) интонациянын жардамы аркылуу айтылган айтымдар: *Тегеректе ажайып жаратылыш!, Асманда чоң жылдыздар жаркырайт!, Эдигей аке келди! Каранарга минип келди! Картөшкө апкелди!* (Ч.А.); 2) ат атооч сөздөрдүн, модалдык сөздөрдүн же сырдык сөздөрдүн жардамы менен түзүлгөн айтымдар: *Кандай гана киши эле!, Деги бул канчага чейин созулат?!, Ээ, жашооң да курсунчу!* (Ч.А.) деп бөлүнөт. Илептүү айтымдардын эки тобу тең ар кандай эмоционалдык оттенекторго жана интонациялык мүнөздөмөлөргө ээ. Мелодикалык контуру ар кандай болушу мүмкүн: жогорулоочу-төмөндөгөн, тең жогорулаган-жогорулаган.

Илептүү айтымдардын биринчи тобундагы интонация борбору баарынан көбүрөөк терминалдык бөлүгүндө топтолот. Экинчи тобунда эмоционалдык боёлгон сөздөр эң бийик тондо максималдуу интенсивдүүлүгү жана узактыгы менен айтылат жана биринчи

интонациялык борбор болот. Терминалдык бөлүгүндө топтолгон экинчи интонациялык борбор үндүүнүн ичинде минималдуу мааниге чейин тондун кескин төмөндөлүүсү менен мүнөздөлөт. Илептүү фразалар мелодикалык контурунун формасына карабастан, тондун бийигирээк регистрлерде, кеңейтилген тоналдык диапазондордо ишке ашып, чоң интенсивдүүлүк жана созулушу менен мүнөздөлөт. Илептүү айтымдардын баары эмоционалдуу болгондуктан, алардын интонациясынын көп түрдүүлүгү жана вариациялангандыгы кептеги көрсөтүлгөн эмоциялардын сапаты жана даражасы менен белгиленет, аларда тембрлик мүнөздөмөлөр маанилүү роль ойнойт.

Кыргыз жана орус тилдеринде адамдын эмоцияларын билдирген сезимдерге: *сүйүү, суктануу, жек көрүү, көрө албоо, кыжырлануу, жини келүү, таарынуу, мактануу, бой көтөрүү, сыймык, каардуулук, жумиак көңүлдүүлүк, айкөлдүк, күйүт, сүйүнүч, бакыт, муңаюу, капа, шайырдуулук, өкүнүч, боор ооруу, боорукердик ж.б.* киргизүүгө болот. Адамдын эмоцияларын жана сезимдерин атаган сөздөрдү эмоционалдык-экспрессивдик лексиканын семантикалык тобуна киргизебиз. Аталган сезимдер тилде кептик каражаттар: сөз, айтым, фраза, интонация аркылуу көрсөтүлөт.

Кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын татаал түрлөрүнө: илептүү-жай, илептүү-суроолуу, илептүү-буйрук айтымдарды киргизсе болот.

Кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү-жай айтымдар өзүнүн синтаксистик түзүлүшү боюнча жай айтымдарга окшош болгону менен күчтүү сезим менен айтылып, мында эмоция алдыңкы планга чыгат. Кыргыз жана орус тилдеринде илептүү-жай айтымдар төмөнкү маанилерди көрсөтөт: а) **кубаныч маанини:** *Ураа! Биз тоого барабыз! Ураа! Мы пойдём в горы!;* б) **өкүнүү маанини:** *Бул сөздү эмнеге айттым экен! Зачем эти слова сказала! (Ч.А.);* в) **ырастоо маанини:** *Макоолугуңардан мойнуңарга миңгизип келгенсиңер, абышкалар, эми макоо бойдон өлөсүңөр! На дурняка выезжали на вас, старики, дураками и помрётё! (Ч.А.);* г) **билдирүү маанини:** *Эдигей аке келди! Дядя Эдигей пришёл! (Ч.А.);* д) **кеңеш маанини:** *Совет өкмөтүн сен эмне кыласың, жөн кой! Да ты оставь, при чём тут советская власть! (Ч.А.);* е) **сунуш маанини:** *Жаандын нымы менен жүгөрүнү себе салалы! Вот кстати по дождю и засею кукурузу! (Ч.А.).*

Кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү-жай айтымдар кайрылуу, коркунуч, кубаныч, жемелөө ж.б. маанилерди көрсөткөн көп маанилүү сырдык сөздөрдүн жардамы менен түзүлөт:

Эй, Эдигей! Борондуу! Бас бери, бу кишиге жардам бер! (Ч.А.) Эй, Эдигей! Буранный! Иди сюда, помоги этому человеку! (Ч.А.) (сунуш мааниси).

Ээ, жашооң да куруснчу! Эх, будь проклята эта жизнь! (Ч.А.) (өкүнүү мааниси).

Эй, күн, көрдүңбү? Көрдүңбү менин жубайымды! Эй, солнце, смотри, вот моя жена! (Ч.А.) (кубаныч мааниси).

Алимандын ошондогу кубанганы ай! А Алиман как обрадовалась! (Ч.А.) (өкүнүү мааниси).

Чиркин, күнүндө кандай ат эле! А ведь какой конь был! (Ч.А.) (суктануу мааниси).

А-а, түшүндүм! А-а, понял! (Ч.А.) (макулдук мааниси).

Кыргыз жана орус тилдеринде татаал коммуникативдик-функционалдык илептүү-жай айтымдардын баардык түрлөрүнүн типтерин белгилөөнүн негизги белгиси интонация менен ситуация болот. «Ситуацияга жараша интонация өзгөрөт, интонация аркылуу айтымдын кайсы гана маанилик түрү болбосун коммуникативдик-функционалдык түрүнө айландырып жиберүүгө болот. Демек, интонациянын үн ыргагы, созулушу, айтылыш узактыгы, тембри, жана башка компоненттери айтымдардын коммуникативдик-функционалдык эмоциялык маанисине түздөн-түз таасирин тийгизип, ички сезимин билгизип турат» (Токтоналиев, 2003, 134).

Кыргыз жана орус тилдеринде илептүү-суроолуу айтымдар күчтүү сезим менен айтылат, айтып жаткан кимдир бирөөгө эмес, негизинен болсо, өзүнө жооп алуу үчүн айтат. Илептүү-суроолуу айтымдардын функционалдык маанилери өтө ар түрдүү: *таарынуу маани, өкүнүү маани, сураныч маани, жактырбоо маани, ачуулануу маани, коркунуч маани ж.б.*

Кыргыз жана орус тилдеринде илептүү-суроолуу айтымдар адамдын ички сезимдерин көрсөткөн сырдык жана модалдык сөздөрдүн жардамы менен жасалып, контекстке, ситуацияга жараша илептүү айтымдардын ар кандай модалдык маанилерин көрсөтүшөт:

- *Жарманкеге барасың, ээ? Сараланы минип барасың, ээ?! Карап тургун эмесе!*

- *Так, значит, ты на ярмарку собрался? На Сарале верхом? Так погляди! (Ч.А.) (коркутуу маани).*

- *Атаганат, Жайнагым аман турганда не деген адам болор эле!*

- *Если бы не война, каким красивым, душевным человеком жил бы на свете мой Джайнак! (Ч.А.) (айла жоктук маани).*

- *Э-э, сага короткон кайран сөз!*

- *Э-э, да что с тобой толковать!* (Ч.А.) (өкүнүү маани).
- *Ой, булар соо эмеско! Комбайндын бычагына илинип, майып болгон го!*
- *Под нож кто-то попал! Или в барабан закрутило!* (Ч.А.) (коркуу маани).
- *Мына! Эч жакка барбайсың! Эч кандай жарманкеге!*
- *Вот, никуда ты не пойдёшь! Ни на какую ярмарку!* (Ч.А.) (ачуулануу маани).
- *О, кең пейил Бугу-эне, адам деген кандай экенин али билбейт турбайсыңбы!*
- *Ох, не скажи, мать-олениха, не знаешь ты людей!* (Ч.А.) (жактырбоо маани).

Кыргыз жана орус тилдеринде илептүү-буйрук айтымдар күчтүү сезим менен айтылат, сүйлөп жаткан адам кандайдыр аракеттерди аткаруу талабы менен айтат. Мындай модалдык мазмуну боюнча татаал айтымдар контекст, ситуация жана интонацияга карата белгиленет. Эгерде контекст же ситуация мазмунуна ылайык келсе, анда ал же буйрук же илептүү айтым болуп калат.

Мындай учурда интонация маанилүү роль ойнойт.

Кыргыз жана орус тилдеринде сырдык сөздөр айтымга экспрессивдүү жана эмоционалдык түр берип, анын көркөмдүүлүгүн күчөтөт жана айтымга кошумча ачыктык, тактык жана жандуулук киргизет, адамдын эрк мамилесин, ички эмоционалдык сезимдерин болуп жаткан нерсеге карата багытталат.

3.2. «Кыргыз жана орус тилдеринде илептүү айтымдардын интонациялык өзгөчөлүктөрү» деген параграфта кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын интонациялык бирдиктери изилденген: муун, басым, пауза, мелодика, тембр, темп, тыбыштын күчү ж.б. Акустикалык талдоонун натыйжасында ар кандай маанидеги илептүү айтымдардын жалпы интонациялык өзгөчөлүгү белгиленген, тактап айтканда, эксперименталдык материалдын 250 айтымдарынан 230 кыргыз тилинде орто тондон бийигирээк жана орус тилинде да орто тон болгон. Жогоруда айтылганды далилдөө үчүн илептүү айтымдардын физикалык касиеттеринин оттенекторунун өзгөчөлүктөрүнө токтололу.

Кыргыз жана орус тилдеринде илептүү айтымдардын *сүйүү, эркелетүү, мактоо, ырасстоо, шыктануу, колдоо* маанисинин жалпы физикалык контуру дайыма бийик тон менен мүнөздөлөт.

Фразанын жыштыгынын салыштырмалуу диапозону 1,5 тондон 6,5 чейин термелет, бирок фразанын диапозонунун орто

термелүүсү кыргыз тилинде 3,5 жана орус тилинде 2 – 2,5 тонду түзөт.

Басымдуу муундагы диапазондун жыштыгы кыргыз тилинде 5,5 тон жана орус тилинде 4,5 тон, басымдуу муундун алдында диапазондун кеңдиги кыргыз тилинде 1,5 тон жана орус тилинде 0,75 – 1 тон түзөт. Басымдуу муундун алдында муундун тонунун кыймылы негизинен көтөрүлөт, басым түшкөн муун – көтөрүлөт, кээде термелет.

Тондун эң бийик көтөрүлүүсү, басымсыз муундарга караганда, басым түшкөн муундарда болот. Басымсыз муундарга салыштырмалуу басымдуу муундарда тондун көтөрүлүүсү кыргыз тилинде 2,5 тонго жана орус тилинде 1,75 – 2 тонго болуп жүрөт, басымдуу негизги тондун жана басымдан кийинки муундун жыштыгынын жана максималдуу жыштыгынын аралыгы секундасына 1,5 тонду жана орус тилинде 0,75 – 1 тон түзөт.

Тондун төмөндөөсү басым түшкөн тондун алдында башталат. Тондун бийиктиги фразаны айтууда аягы менен салыштырмалуу башында бийик болот. Негизги тондун негизги контуру кыргыз тилинде бийик – жапыз жана орто – жапыз орус тилинде, кээде тең төмөндөө менен мүнөздөлөт.

Фразанын интенсивдүүлүгүнүн көтөрүлүүсү басымсыз муунда жана басым алдындагы муунда байкалат.

Негизинен алардын интенсивдүүлүгүнүн көтөрүлүүсү ар кандай. Эгерде тон бийик болсо, басымдуу муундун интенсивдүүлүгү бийик болот.

Кыргыз жана орус тилдериндеги *сүйүү, эркелетүү, мактоо, ырастоо, шыктануу, колдоо* маанисин билдирген илептүү айтымдардын узундугу илептүү маанидеги башка айтымдар менен салыштырмалуу кыска. Басымдуу муундун созулгандыгы басымсыз муун менен салыштырмалуу бир жарым – эки эсе узунураак. Демек, жогоруда көрсөтүлгөн айтымдардын негизги физикалык касиеттерин мындай көрсөтүүгө болот:

1. Негизги тондун жалпы контуру бийик – жапыз жана орто – жапыз орус тилинде, кээде түз төмөндөө;

2. Кыргыз жана орус тилдеринде басымдуу муундун тону бийигирээк;

3. Фразанын диапазонунун жыштыгы эки тилде бирдей;

4. Эки тилде тең басымдуу муундары интенсивдүү;

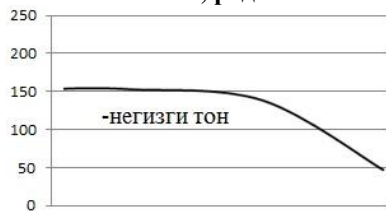
5. Кыргыз жана орус тилдеринде басымдуу муундары узагыраак айтылат.

Кыргыз жана орус тилдеринде *сүйүү, эркелетүү, мактоо, ырастоо, шыктануу, колдоо* маанисин билдирген илептүү айтымдардын интонациялык сызыгы:

Айланайын, тууган жер!

О, родная земля!

Оор кайгыны баштан өткөрүү, кайгырууну көрсөткөн илептүү айтымдардын тону сүйүү, эркелетүү, мактоо, ырастоо, шыктануу, колдоо маанисин билдирген илептүү айтымдардын тонуна анча деле айырмаланбайт: тону ортодон бийигирээк, диапазондун жыштыгы кыргыз тилинде 2,5 тондон 7,5 тонго чейин жана орус тилинде 1,5 тондон 6,5 тонго чейин термелет. Басымдуу муундун диапозону басымсыз муунга караганда кененирээк. Басымдуу тондун алдында турган муундун тонуна термелүүсү кыргыз тилинде бийик жана орус тилинде ортодон бийигирээк, басымдуу муундун тону, эркелетүүгө окшошуп, кыргыз тилинде бийик (50%) жана орус тилинде ортодон бийигирээк. Басымдуу муунда тон өтө көтөрүлөт, басымсыз муундар, басымдуу муундарга караганда, жапыз тон менен айтылат. Фразанын тону аягында башындагы менен салыштырмалуу жапыз. Эксперименталдуу материалдар көрсөткөндөй, *боор ооруу, өкүнүү сезиминин* тону басымдуу муундарда төмөндөйт. *Боор ооруу, өкүнүү сезиминин* тону басымдуу муундарынын узактыгы басымсыз муундарга караганда эки эсе узунураак.

1. Негизги тондун жалпы контуру кыргыз тилинде көтөрүлүп, кескин төмөндөйт жана орус тилинде көтөрүлүп төмөндөйт;

2. Кыргыз жана орус тилдеринде басымдуу муундун тону жана диапозону бийик;

3. Фразанын калыңдыгынын диапозону эки тилде бирдей;

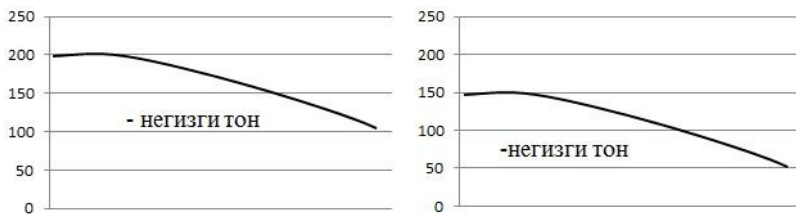
4. Кыргыз жана орус тилдеринде басымдуу муундары интенсивдүү;

5. Кыргыз тилинде басымдуу муундардын узактыгы басымсыздарга караганда узунураак болгону көрүнүп турат.

Боор ооруу, өкүнүү сезимин билдирген илептүү айтымдардын интонациялык сызыгы:

О, алда байкуш киши!

О, несчастный человек!

Кандайдыр *өтүнүч*, *каалоо тартибиндеги* илептүү айтымдардын негизги тону кыргыз тилинде бийик жана орус тилинде ортодон бийигирээк. Басымдуу жана басымсыз муундардын негизги тонунун калыңдыгы бийигирээк. Фразанын негизги тонунун калыңдыгынын диапозону кыргыз тилинде 5,5 жана орус тилинде 4 – 4,5 тонду түзөт. Басымдуу муунда негизги тондун калыңдыгынын диапозону кыргыз тилинде 5,5 тон жана орус тилинде 4 – 4,5 тон, басымсыз муунда 3,5 тон жана орус тилинде 2 – 2,5 тон. Басымсыз жана басымдуу муундардын негизги тонунун калыңдыгынын аралыгы кыргыз тилинде 1,5 тон жана орус тилинде 0,5 – 1 тон, басымдуу жана басымсыз интенсивдүүлүгүнүн айырмасы кыргыз тилинде 30 дБ жана орус тилинде 20 дБ. Фразанын айтуусунун жалпы убагы кыргыз тилинде 480 м/сек жана орус тилинде 360 м/сек. Басымсыз муундардын узундугу кыргыз тилинде 220 м/сек жана орус тилинде 140 м/сек, басымдуу муундардын узундугу кыргыз тилинде 260 м/сек, орус тилинде 220 м/сек. Басым алдындагы муундун негизги тонунун калыңдыгы кыргыз тилинде 1,5 тон жана орус тилинде 0,5 тон, басымдуу муунда 2,5 тон жана орус тилинде 1 – 1,5 тон. Фразанын негизги тонунун калыңдыгынын диапозону кыргыз тилинде 3,5 тон жана орус тилинде 2 – 2,5 тон. Басымдуу муундун максималдуу калыңдыгынын аралыгы жана басымдуу муундун негизги тонунун калыңдыгынын интервалы 1,5 тонду түзөт. Басымдуу муундары интенсивдүү. *Өтүнүчкө* караганда *талап кылуу* узунураак айтылат. Биринчи муун – 220 м/сек, экинчи муун 260 м/сек созулду.

Кыргыз жана орус тилдеринде басымдуу муундун алдында турган муундун негизги тонунун калыңдыгынын термелүүсү бир калыпта, басымдуу муунда көтөрүлөт, айрым учурларда кыргыз тилинде көтөрүлүү – төмөндөө байкалат. Тондун максималдуу бийиктиги басымдуу муунда болот. Басымсыз муундарда тон салыштырмалуу бийик эмес. Негизги тондун контуру көтөрүлүп төмөндөйт. Басымдуу муундун алдында тон төмөндөйт, басымдуу

муунда тон бирдей ритмде угулат. Демек, *каалоо, өтүнүчтүн* негизги физикалык касиеттери төмөнкү:

1. Кыргыз жана орус тилдеринде негизги тондун жалпы контуру текши төмөндөгөн, айрым учурларда кыргыз тилинде көтөрүлүп төмөндөйт;

2. Орус тилинде басым түшкөн муунда тон жана интенсивдүүлүк бийик, диапазондун калыңдыгы негизинен орто;

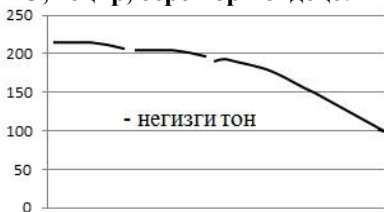
3. Кыргыз жана орус тилдеринде басымсыз муундарда фразанын калыңдыгынын диапозону бирдей, басымдуу муундарда кичине көтөрүлөт;

4. Эки тилде тең басымдуу муундары интенсивдүү;

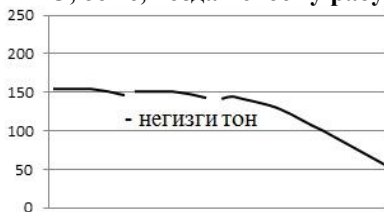
5. Кыргыз тилиндеги басымдуу муундун узундугу орус тилиндеги басымсыз муундун узундугунан айырмаланат.

Каалоо, өтүнүч билдирген илептүү айтымдардын интонациялык сызыгы:

О, тенир, бере көр пендең!

О, бже, воздай своему рабу!

Жыйынтык. Кыргыз тилинде, орус тилиндегидей эле, илептүү айтымдардын маанилүү оттенктору өтө ар түрдүү. Мындай бөлүүдө негизинен өзгөчө эмоция, ситуация, контекст жана интонация эске алынган: 1) *сүйүү, эркелетүү, ырастоо*; 2) *канааттандыруу, колдоо, мактоо*; 3) *боорукердик кылуу, аёо, көңүл айтуу*; 4) *каалоо, өтүнүч*; 5) *жалбаруу, жардам жөнүндө өтүнүч*; 6) *сүйүүнү сезими*; 7) *кооптонуу сезими*; 8) *чочуу сезими*; 9) *өкүнүү, канааттанбагандык, ыза сезими*; 10) *жек көрүү, каргыш айтуу сезими*; 11) *шылдыңдоо, жемелөө сезими*; 12) *уялуу, кайгыруу сезими*; 13) *таң калуу сезимин* билдирген илептүү айтымдар.

Мындай модалдуу маанилер интонациянын экспрессивдүү лексикасынын жардамы менен көрсөтүлөт. Белгилеп кетүү керек, интонация сүйлөмдүн маанисин белгилөөдө негизги роль ойнойт.

Жургузулгон эксперименттин материалында көрүнүп турат *сүйүү, эркелетүү, мактоо, колдоо, көңүл көтөрүү* мааниде айтылган

илептүү айтымдардын жалпы интонациялык өзгөчөлүгү кыргыз тилинде ортоңку топтоң бийик, орус тилинде ортоңку топто түзөт.

Жалбаруу, жардам жөнүндө өтүнүч мааниде илептүү айтымдардын тону кыргыз тилинде бийик, калыңдыгынын диапазону 1,5 тондон 13,5 тонго чейин термелет, орус тилинде болсо бийик-орто тон, калыңдыгынын диапазону 1 тондон 12 тонго чейин термелет. *Өкүнүү, канааттанбагандык* маанидеги илептүү айтымдарга кыргыз тилинде негизинен ортоңку тон, айрым учурларда төмөнкү тон мүнөздүү, орус тилинде болсо ортоңкудан төмөн же төмөн тон.

Орус жана кыргыз тилинин илептүү айтымдары эки түргө бөлүнөт: интонация менен гана түзүлгөн илептүү айтымдар жана илептүүлүгү ат атоочтук сөздөр, модалдык сөздөр жана сырдык сөздөрдүн жардамы менен грамматикалык көрсөтүлгөн айтымдар. Илептүү айтымдардын эки тобу тең ар түрдүү эмоционалдык оттенкторго жана интонациялык мүнөздөмөлөргө ээ. Мелодикалык контуру ар түрдүү болушу мүмкүн: көтөрүлүү-төмөндөгөн, текши көтөрүлгөн, көтөрүлгөн.

Корутунду

Бул изилдөө төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга жол берди: илептүү айтымдар эмоцияларды билдирүүнүн тилдик өзгөчө каражаты болуп саналат, бирок бул – баштан кечирип жаткан сзимдер тууралуу маалымдоочу каражат эмес, ал сезимдердин түздөн-түз көрүнүшү. Баарынан мурда илептүү айтымдар коммуникациянын өзгөчө түрү катары өз алдынча коюлган максат менен мүнөздөлөт, ал коюлган максат сүйлөп жаткан адамдын өзүнүн психологиялык абалын билдирүү, ошол абалынын өзгөрүүсүнө негиз болуп берген фактыларга эмоциялык баа берүү, өзүнүн айтканына экспрессия (сезим) берүү аркылуу адресатка таасир этүү ниеттери менен аныкталат.

Илептүү айтымдардын категориялык белгилери катары каралуучу илептүү айтымдардын негизги семантикалык, грамматикалык жана функциялык мүнөздөмөлөрүн бул коммуникациялык бирдиктердин коюлган максаты аныктайт.

Илептүүлүктүн негизги категориялык белгилери төмөнкүлөр болуп саналат: *эмотивдүүлүк*, бул сүйлөп жаткан адамдын эмоциялык абалынын экстериоризациясы менен баланышкан; *баа жана комментарий берүүчүлүк*, бул эмоциялык кабыл алууга негизделген жана курчап турган чөйрөдө болуп жаткан көрүнүштөргө карата мамилени билдирүү менен байланышкан; презентативдүүлүк, бул ссубъекттин кайсы бир абалын аны

белгилебестен жана сүрөттөбөстөн ачып көрсөтүү менен байланышкан.

Илептүү айтымдардын интонацияларын маанисине карай бөлүүнүн акустикалык параметрлери (диапазондун жыштыгы жана негизги тондун термелүүсүнүн жыштыгы, басымдуу жана басымсыз муундардын узундугу ж.б.) тилдин лексикалык-грамматикалык каражаттарына, эмоциялык-экспрессивдик боёктор менен кырдаалдардан көз каранды болот.

Улуттук тил ошол улут жашап жаткан чөйрө (ареал) менен түздөн-түз байланыштуу. Мисалы, казак тилин ала турган болсок, биз анын интонациялык жактан башка түрк тилдеринен айырмаланып турарын көрөбүз. Казактар, негизинен, тегиз талаа түздүгүндө жашашат, бул казак тилинин негизги тонунун интонациясына таасир эткен. Муну казак тилинин интонациясын изилдеген Базарбаева да далилдеген [Базарбаева, 1996].

Эгерде тилинин интонациялык системасы тууралуу айта турган болсок, ага, негизинен, интонациянын жогорку тону мүнөздүү. Бул кыргыз тилинин сегменттик системасында каткалаң үнсүздөрдүн басымдуулук кылуусуна байланыштуу. Кыргыз тилинде сүйлөшүп жаткан адамдарды алардын жанында турган башка улуттун өкүлдөрү, тактап айтканда кыргыз тилин билбеген адамдар, бири бири менен урушуп жатышкандай кабыл алышат. Бул кыргыз тилинин интонациясынын негизги тонунун жогору экендигин далилдейт. Ал төмөнкүчө түшүндүрүлөт: кыргыздар көчмөн эл болгондуктан, кылымдар бою аска-зоолорду аралай, аккан суулардын боюнда, тоолордун арасында, бирде төмөн жакта, бирде бийик жерде жашашкан. Бул нерсе тилдин интонациялык структурасына таасирин тийгизбей коё алган эмес.

Диссертациялык изилдөөлөр боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы сунуш кылган илимий журналдарга 6 макала, РИНЦ системасы боюнча 2 макала жарык көрдү:

1. Тургамбаева А.С. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы сүйлөмдүн коммуникативдик түрлөрүнүн колдонулушу («Эрте жаздагы турналар» повести боюнча. //Вестник КРСУ. – 2009.

2. Тургамбаева А.С. Кыргыз тилинде интонациянын жана эмоциянын карым катышы. //Вестник КРСУ. – 2009.

3. Тургамбаева А.С. Ч. Айтматовдун «Жамиля» повестиндеги сүйлөмдүн эмоционалдык-экспрессивдүү каражаттары. //Известия ВУЗов. - №1. 2011.

4. Тургамбаева А.С. Тил жана кеп бирдиктеринин катышы. //И. Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. - №6. 2011
5. Тургамбаева А.С. Фразанын сүйлөмгө болгон катышы. //И. Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. - №6. 2011
6. Тургамбаева А.С. Основные функции интонации. //Адабият жана искусство маселелери Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту КР УИА. - №1. 2015
7. Тургамбаева А.С. Восклицательные высказывания кыргызского языка и их функциональные типы. //CETERIS PARIBUS. - №1-2. 2016
8. Тургамбаева А.С. Акустические параметры модальных видов восклицательных высказываний кыргызского языка. //IN SITU. – №3. 2016

Резюме

диссертации Тургамбаевой Анары Султановны на тему «Интонационная структура восклицательных высказываний кыргызского и русского языков» на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: интонация, интонема, суперсегментная единица, функции интонации, компоненты интонации, интонационная структура, восклицательные высказывания, ударение, слог.

Цель исследования: работа посвящена исследованию в сопоставительно-типологическом плане интонационной структуры восклицательных высказываний в кыргызском и русском языках.

Объект исследования: интонационная структура восклицательных высказываний кыргызского и русского языков.

Предмет исследования: интонация, интонационные единицы, интонационные конструкции.

Методы исследования: основным методом исследования является сопоставительно-типологический анализ восклицательных высказываний разносистемных языков. Также в работе применены приёмы сравнительно-исторического анализа.

Полученные результаты и новизна диссертации заключается в том, что в сопоставительном языкознании проблема интонационной структуры восклицательных высказываний исследуется впервые на материале русского и кыргызского языка.

Область применения: материалы исследования могут быть использованы в преподавании практического курса русского и кыргызского языков как иностранного; определённая часть может быть использована на лекционных и семинарских занятиях, на курсах актёрского мастерства, дикторами радио и телевидения.

Тургамбаева Анара Султановнанын «Кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын интонациялык түзүлүшү» деген темадагы 10.02.20 – салыштырма-тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: интонация, интонема, суперсегменттик бирдик, интонациянын функциялары (милдеттери), интонациянын компоненттери, интонациялык түзүлүш, илептүү айтымдар, басым, муун.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын интонациялык түзүлүшүн салыштырма-типологиялык планында изилдөө.

Изилдөөнүн объекти: кыргыз жана орус тилдериндеги илептүү айтымдардын интонациялык түзүлүшү.

Изилдөөнүн предмети: интонация, интонациялык бирдиктер жана интонациялык түзүлүштөр.

Изилдөөнүн методдору жана ыкмалары: иште коюлган жана чечилип жаткан максаттары менен шартталган: изилдөөнүн негизги методу катары ар түрдүү системалуу тилдердин илептүү айтымдарын салыштырма-типологиялык талдоо болуп эсептелет.

Алынган жыйынтыктар жана жаңылыгы: кыргыз тил илиминде биринчи жолу илептүү айтымдардын интонациялык түзүлүшүнүн маселеси славян (флективдүү) орус жана кыргыз (агглютинативдүү) тилинин негизинде изилдениши менен белгиленди.

Колдонуу чөйрөсү: иштин материалдары орус жана кыргыз тилдеринин чет тил катары практикалык курсун окутууда колдонулса болот, кээ бир бөлүгү лекциялык жана семинардык сабактарында, актёр чеберлиги курстарында, радио жана телевидение дикторлоруна пайдаланууга сунушталат.

Summary

of the thesis of Turgambaeva Anara Sultanovna on the theme “Intonation structure of Exclamatory utterances of the Kyrgyz and Russian languages” for an academic degree of a Candidate of Philological Sciences in qualification 10.02.20 “Comparative Historical, Typological and contrastive Linguistics”.

Key words: intonation, intoneme, suprasegmental unit, intonation function, intonation components, intonation structure, exclamatory utterances, stress, syllable

The aim of the work: to research exclamatory utterances intonation structure in the contrastive typological aspect.

The object of the thesis: intonation structure of Exclamatory utterances of the Kyrgyz and Russian languages

The subject of the research: intonation, intonation units and constructions, exclamatory utterances of the Kyrgyz and Russian languages.

Methodology and techniques of the research are conditioned by the work aim and objectives. The main research method is contrastive typological method of different systems languages. The comparative historical method is also applied here.

The findings and novelty are defined by the fact that exclamatory utterances intonation structure is researched in Comparative linguistics on the material of the Russian and Kyrgyz languages for the first time.

The applicable scope: the material of the work can be used in Practical Russian and Kyrgyz languages as a second language teaching, in lectures and seminars, acting techniques courses, Radio and TV announcers.